

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.15

DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2020.4-2.1>

О. О. Карп'як

здобувачка кафедри загальноправових дисциплін
Харківського національного університету внутрішніх справ

КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО КРЕДИТУ І ФІНАНСІВ ПІДПРИЄМСТВ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК КЛЮЧОВИХ ЕЛЕМЕНТІВ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ)

Наукова стаття присвячена дослідженню та комплексному аналізу концептуальним аспектам становлення державного кредиту та фінансів підприємств та організацій як ключових елементів фінансової системи на українських територіях, які перебували під владою Російської імперії.

Аргументовано показано, що фінанси основною ланкою фінансової системи будь-якої держави є фінанси підприємств, проте так було далеко не завжди. Компанії розглядалися не тільки як найбільш зручна форма для продуктивного приміщення вільних приватних капіталів, а й така форма, яка повинна забезпечити можливість цих вкладень для всіх бажаючих, в тому числі, а може і, перш за все, для поміщиків і бюрократії. В умовах посилення розпаду феодального ладу остання обставина мала найважливіше значення.

Переважні позиції науковців досить недовіркою ставились до перспектив «штучного збудження промисловості» і залишалися противниками державного субсидування фабрик і заводів, вважаючи, що основна вигода буде у іноземців, які стануть інвестувати будь-яку галузь. А отже, фінанси підприємств не сприймалися як основа фінансової системи, і доводи як для вчених були досить дивними, але наявність факту нерозуміння ролі фінансів підприємств не викликає сумнівів. Можливо, наука про фінанси в даній сфері була розвинута недостатньо, але з іншого боку, можна було врахувати досвід іноземних держав, адже незважаючи на політику уряду, воно не могло вирішити головної проблеми – відставання промислового розвитку від західноєвропейських держав

Характеризуючи місце і роль державного і комерційного кредиту в розвитку промисловості і фінансової системи загалом, доведено, що влада підкреслювала, що державний кредит повинен не штучно «порушувати» нову промисловість, а служити вже існуючій. Розглядаючи банк як інструмент реалізації таких інтересів, держава будувала свою політику так, щоб не допустити стихійного розвитку ринку комерційних банківських послуг, прагнучи захистити від шкоди збанкрутілих комерційних банків як клієнтів і вкладників, так і державні фінанси і банківську систему в цілому. Таким чином, вперше створювалися передумови для регульованої та контрольованої державою нормативів банківської системи, що включала в себе як державні, так і приватні (акціонерні) комерційні банки.

Ключові слова: фінанси, фінансова система, українські території у складі Російської імперії, державне управління, фінансова діяльність, фінансовий контроль, державне регулювання фінансів.

Постановка проблеми. Будь-які соціально значимі зміни, розвиток і підтримка в належному стані соціально-політичних систем немож-

ливі без фінансування. Для здійснення державного управління потрібні грошові кошти. Виходячи з багатовікових традицій аж до недав-

нього часу у вітчизняній юридичній та економічній науці визначальною була точка зору, відповідно до якої фінансова політика, здійснювана державою, здатна впливати на індивідуальних і колективних суб'єктів, розглядалася в якості одностороннього владного імперативу, обов'язкового веління, в основу виконання якого були покладені не стільки раціонально-правові, скільки абстраговані установки. Реформаційні перетворення в політико-правовій сфері життєдіяльності суспільства зумовили його соціальну переорієнтацію. На зміну ціннісним детермінантам, що сформувалися в умовах імперського абсолютизму, соціалістичного колективізму, прийшли характерні для західної політико-правової думки ідеали політичного лібералізму. Здійснювана в сучасній Україні модернізація фінансового законодавства протікає в специфічних, соціокультурних умовах. Це викликає необхідність звернення до багатовікового історичного досвіду правової думки. Ефективність функціонування фінансової системи і реалізація фінансової політики держави багато в чому залежать від обліку його цивілізаційних особливостей, генезису і трансформації, які повинні бути ретельно проаналізовані правовою наукою.

Такий аналіз дає можливість на основі отриманих даних, використовуючи порівняльно-історичний метод, підготувати науковий ґрунт для визначення ролі фінансового права в процесі зміни соціальних систем, що особливо значимо в нинішній період становлення ринкових відносин і реформування фінансового законодавства. Звернення до історичного коріння фінансово-правової думки сприяє розбудові правової свідомості, підвищенню правової культури суспільства, подолання нігілізму і байдужості по відношенню до правових цінностей, що має важливе значення в умовах формування підприємництва, ринкових відносин і демократичної правової держави.

Стан дослідження. Проблеми, що є важливими як у теоретичному, так і в практичному аспектах для осмислення предмету дослідження розглядалися у працях як сучасних українських та зарубіжних фахівців, зокрема державно-управлінська діяльність по відношенню до українських земель, які знаходились під владою інших держав у представлені хронологічні рамки була об'єктом досліджень таких провідних вчених у історико-правовій науці як О. М. Головка, В. Д. Гончаренко, К. Р. Добкіна, В. Є. Кириченко, В. В. Россіхін, В. О. Рум'янцев, М. М. Страхів, А. Є. Шевченко, О. Н. Ярмиш.

В той же час, не дивлячись на сталий науковий інтерес до вказаної проблематики, дослідження та комплексний аналіз концептуальних аспектів становлення державного кредиту і фінансів підприємств та організацій як ключових елементів фінансової системи на українських територіях, які перебували під владою Російської імперії належить до малодосліджених тем.

Внаслідок чого, метою даної статті є дослідження та комплексний аналіз концептуальних аспектів становлення державного кредиту і фінансів підприємств та організацій як ключових елементів фінансової системи на українських територіях, які перебували під владою Російської імперії.

Виклад основного матеріалу. Фінанси як частина суспільних відносин, та відносин особливо роду, дозволяють показати державне господарство у всіх його проявах цілому. Вони як індикатор служать визначником цивілізованості й розвиненості суспільства, держави в цілому і його інститутів окремо. Право ж, а точніше, законодавство є засобом досягнення поставлених перед урядом і суспільством цілей. Мета фінансової науки – вивчення державно-господарської діяльності в її історичному розвитку, аналіз причин виникнення і видозміни фінансових інститутів, відкриття еволюційних законів державного господарства [1, с. 195]. В той же час, мета науки історії держави й права – вивчення організаційно-правових основ фінансової системи як скелета державного механізму. Фінанси, як ніякі інші відносини, дозволяють простежити взаємовпливи і взаємопроникнення держави й права.

Основною ланкою фінансової системи будь-якої держави є фінанси підприємств, проте так було далеко не завжди. У першій половині XIX століття підприємства можна було перерахувати по сотням, що для такої країни як Російської імперії було, звичайно ж, малим числом. Тим більше, законодавство в галузі юридичних осіб розвивалося неспішно. Прикладом може служити прийняття закону «Положення про компанії на акціях», хоча необхідність їх виникнення жодного разу не ставилось під сумнів за увесь час обговорення законопроекту. З цим пов'язано дві мети: насадження в країні великих промислових, транспортних, торговельних та інших підприємств в акціонерних формах, і розвитку за допомогою компанії підприємницької активності в цілому [2, с. 59].

Під час обговорення законопроекту в Державній раді зі всією визначеністю вказувалося, що компанії на акціях допускаються уря-

дом з двоєю метою: для приведення в дію будь-якого загальнокорисного підприємства і для збудження приватних капіталів, можливо в більш широкому колі, причому така спроба форсувати промисловий розвиток країни відбувалася в період, коли необхідність цього ще не виявилася з усією очевидністю і гостротою. Законопроект розроблявся в умовах підвищеного інтересу до акціонерних компаній з боку громадськості і сприятливого положення ринку капіталів. Боротьба з біржовим ажіотажем ось друга мета, яка переслідувалася законодавцем, але і боротьба проти спекуляцій з акціями мала в основі прагнення зберегти і зміцнити інститут акціонерних компаній.

Компанії розглядалися не тільки як найбільш зручна форма для продуктивного приміщення вільних приватних капіталів, а й така форма, яка повинна забезпечити можливість цих вкладень для всіх бажаючих, в тому числі, а може і, перш за все, для поміщиків і бюрократії. В умовах посилення розпаду феодального ладу остання обставина мала найважливіше значення. При цьому, на відміну від сільського господарства, промисловість в стані застою не перебувала. З 1825 року швидкими темпами розвивалася бавовняна промисловість, збільшилося виробництво цукру. Все це вимагало розвитку відповідної законодавчої бази. Однак він здійснювався надто повільно і виникала маса прогалин та недоліків. Переважні позиції науковців досить недовіркою ставились до перспектив «штучного збудження промисловості» і залишалися противниками державного субсидування фабрик і заводів, вважаючи, що основна вигода буде у іноземців, які стануть інвестувати будь-яку галузь. А, отже, фінанси підприємств не сприймалися як основа фінансової системи, і доводи як для вчених були досить дивними, але наявність факту нерозуміння ролі фінансів підприємств не викликає сумнівів. Можливо, наука про фінанси в даній сфері була розвинена недостатньо, але з іншого боку, можна було врахувати досвід іноземних держав, адже незважаючи на політику уряду, воно не могло вирішити головної проблеми – відставання промислового розвитку від західноєвропейських держав [3, с. 411].

Крім фінансів державних і приватних підприємств як одного з провідних ланок фінансової системи будь-якої сучасної держави в досліджуваній період як ланка були відсутні і фонди страхових компаній. Однак при цьому було б несправедливим не відзначити той факт,

що, починаючи з 1827 року активно розвивається страхування. Першим за часом виникло морське страхування. Пожежі руйнували все, перетворюючи власників в кредиторів, від чого комерційні банки терпіли великі збитки. Їх діяльність ставала надзвичайно ризикованою. Порятунком в такій ситуації могло стати страхування, яке при його достатньому розвитку і забезпеченні було здатне приносити хороший прибуток. Першими цю позитивну сторону страхування помітили банкіри. В результаті такої уваги у 1822 році було створено проект першої в Російській імперії страхової акціонерної компанії – «Санкт-Петербурзький Фенікс», який в цьому ж році було розглянуто Державною Радою, але в останній момент кілька засновників страхової компанії відмовилися взяти участь в реалізації перспективного проекту. Незважаючи на це імператора і Міністерство фінансів не залишала ідея про створення страхової компанії на комерційній основі. У 1827 р. Микола I видав указ про заснування Першого страхового від вогню товариства [4, с. 20]. Таким чином, перша спеціалізована страхова організація була створена в Російській імперії у 1827 році одночасно із початком функціонування першої страхової компанії. Згодом з'явилися такі страхові товариства, як товариство «Саламандра», акціонерні страхові товариства «Коммерческое», «Варшавское», «Северное», «Якорь», «Волга» і ін. У 1835 році було організовано особисте страхування: акціонерне страхове товариство «Життя», в 1839 році – страхування тварин тощо. Таким чином, ми бачимо, що майже за двадцять років були створені передумови для розвитку і становлення такої ланки фінансової системи, як фонди страховиків. В результаті такої грамотної державної політики в галузі страхування, страхове поле поступово розширювалося, і відповідно збільшувалися податкові збори від даних фондів навіть при пільгових умовах оподаткування та при зниженні тарифів. Робота акціонерних страхових товариств до початку 1890 року регламентувалася Положенням про акціонерні торгові і промислові компанії, прийнятим Державною радою [5, с. 180-181].

У першій половині XIX століття відбулися деякі зміни в кредитній системі. Стан, в якому опинилися фінанси без перебільшення можна назвати катастрофічним. Грошовий обіг країни був розформований, а курс асигнацій безперервно падав. Більше половини витрат скарбниці фінансувалося за рахунок «запозичень». Для покриття державних витрат були викори-

стані запозичення у казенних банків, а також випуск квитків Державного казначейства, які виконували не тільки роль цінних паперів – боргових зобов'язань, а й функції платіжних засобів. Хоча витрати скарбниці особливо не збільшувалися, уряд, не маючи ніяких ресурсів для тривалого ведення війни, різко збільшив обсяги позик з Асигнаційного банку.

Одним із заходів, спрямованих на розвиток практики державного регулювання фінансової діяльності, стабілізації бюджету і кредитування промисловості і торгівлі, стала установа 7 травня 1817 р. Державного комерційного банку, який замінив облікові контори. Банк мав право приймати вклади, видавати позики під товари і враховувати векселі; виконувати кредитні та обмінні операції, забезпечувати трансферт грошових коштів, а важливим напрямком в діяльності банку була робота з Державним казначейством за операціями з його тимчасово вільними коштами. Законодавець не установлював чітких правил і процедур проведення вищевказаних операцій, оскільки Кредитний Устав ще не був розроблений, і кредитні правовідносини регулювалися розрізненими нормами маніфестів і узаконень. У зв'язку з цим Державний банк вдавався до простих за процедурою, але прибуткових операцій. Основними операціями Державного комерційного банку стали позикові, з надання кредиту поміщикам-дворянам, вищим державним чиновникам і (в незначній частці) великим купцям і промисловикам [6, с. 42].

Стабілізація грошової системи зміцнила довіру населення до системи казенних кредитних установ. До того ж в умовах державної монополізації банківської справи ці встановлення були єдиним фінансовим інститутом, що притягували грошові накопичення населення. Ще в 1830 р. відсоток по вкладним операціям був зменшений до 4%, що не позначилося на кількості вкладників і на приплив засобів населення в казенні банки. В даному випадку, на думку окремих вчених, держава скористалася вигодами державної монополізації банківської справи. Пізніше, погіршення зовнішньоекономічної ситуації і необхідність підтримувати стійкість грошового звернення змусили уряд збільшити розміри «запозичень» з казенних

кредитних установ для покриття поточних витрат. Кредитування скарбниці і кредитування хліборобів стало основним напрямком діяльності казенних банків, в тому числі і Комерційного банку. В якійсь мірі «запозичення» виконували ту ж роль, що і питейний дохід, тобто мобілізували в казну кошти більш високоприбуткових верств населення. При цьому в обох випадках мобілізація проводилася на принципі добровільності, а «запозичення» – ще й платності. Система «запозичень» мала і ту перевагу, що дозволяла уникати участі посередників в фінансових операціях.

Висновки. Таким чином, характеризуючи місце і роль державного і комерційного кредиту в розвитку промисловості і фінансової системи загалом, влада підкреслювала, що державний кредит повинен не штучно «порушувати» нову промисловість, а служити вже існуючій. Розглядаючи банк як інструмент реалізації таких інтересів, держава будувала свою політику так, щоб не допустити стихійного розвитку ринку комерційних банківських послуг, прагнучи захистити від шкоди збанкрутілих комерційних банків як клієнтів і вкладників, так і державні фінанси і банківську систему в цілому. Таким чином, вперше створювалися передумови для регульованої та контрольованої державою нормативів банківської системи, що включала в себе як державні, так і приватні (акціонерні) комерційні банки.

Список використаної літератури:

1. Шепелев Л. Е. Из истории русского акционерного законодательства (закон 1836 г.). *Внутренняя политика царизма*. Ленинград, 1967. С. 194-198.
2. Коломиец А. Г. Канкрин и стабилизация финансовой системы. *Финансы*. 2000. № 7. С. 57-61.
3. Вирст Ф. Г. Рассуждения о некоторых предметах законодательства и управления финансами и коммерциею Российской империи: монография. Санкт-Петербург : Императорская типография, 1807. 512 с.
4. Евзлин З. П. Банки и банкирские конторы в России. Санкт-Петербург : Типография М. И. ЭСТОНСКОГО, 1904. 468 с.
5. Лысова Н. А. История развития денежной и кредитной систем. Владивосток, 1997. 521 с.
6. Боровой С. Я. Кредит и банки России. Москва : Госфиниздат, 1958. 288 с.

Karpiak O. O. Conceptual aspects of the formation of state credit and corporate finances as the key elements of the financial system (a case study of Ukrainian guberniyas as part of the Russian Empire)

The scientific article is devoted to the study and comprehensive analysis of the conceptual aspects of the formation of public credit and finance of enterprises and organizations as key elements of the financial system in the Ukrainian territories, which were under the rule of the Russian Empire.

It argued that finance is the main link in the financial system of any state is the finance of enterprises, but this has not always been the case. Companies were considered not only as the most convenient form of productive free private capital, but also a form that should provide the opportunity for these investments for all comers, including, and perhaps above all, for landlords and bureaucracy. In conditions of increasing disintegration of the feudal system, the latter circumstance was of paramount importance.

The predominant position of scientists was rather skeptical of the prospects of “artificial excitation of industry” and remained opposed to state subsidies to factories and plants, believing that the main benefit will be foreigners who will invest in any industry. Consequently, corporate finance perceived as the basis of the financial system, and the arguments for scientists were rather strange, but the existence of a misunderstanding of the role of corporate finance is not in doubt. Perhaps the science of finance in this area was underdeveloped, but on the other hand, it was possible to take into account the experience of foreign countries, because despite government policy, it could not solve the main problem - the lag of industrial development from Western European countries

Characterizing the place and role of public and commercial credit in the development of industry and the financial system in general, it proved that the government emphasized that public credit should not artificially “disrupt” the new industry, but serve the existing one. Considering the bank as a tool to realize such interests, the state built its policy to prevent the spontaneous development of the market of commercial banking services, seeking to protect bankrupt banks from damage to both customers and depositors, and public finances and the banking system as a whole. Thus, for the first time, preconditions created for state-regulated and controlled by the standards of the banking system, which included both public and private (joint-stock) commercial banks.

Key words: *finance, financial system, Ukrainian territories within the Russian Empire, public administration, financial activity, financial control, state regulation of finance.*